

Europa en ik:

De vraag naar een gemeenschappelijke grond

De vraag naar de Europese culturele identiteit klinkt voortdurend door in debatten omtrent moraal en levensbeschouwing, politiek en economie. Want zoals blijkt uit de economische crisis is eendracht in Europa niet vanzelfsprekend en toch meer dan ooit vereist. Maar de analyse van begrippen als 'identiteit' en 'cultuur' toont de absurditeit van die vraag. Een alternatief wordt gezocht in een gedeeld Europees bewustzijn dat ontstaat vanuit sociale interactie, een ontmoeting die de verschillen niet opheft, maar toch iets gemeenschappelijks aanduidt.

Het Europese project zit in een impasse. De plannen zijn uitgetekend. De muren van het paleis zijn opgetrokken. De feestdis staat klaar. Maar de bewoners blijven achterwege. Tientallen mannen in identieke zwarte pakken, met identieke zwarte kapsels hebben zich in de centrale kamer opgesteld om de enthousiaste Europeanen op te vangen. Verbaasd staren ze elkaar aan: "Wat is er aan de hand? Waarom komen ze niet?". Elk van hen heeft zich de afgelopen maanden uit de naad gewerkt opdat de bewoners zich thuis zouden voelen in hun nieuwe woonst. Ze hebben de vloeren bedekt met tapijten waarin je iedere Europese vlag kan herkennen. De wanden hebben ze behangen met prentjes die herinneren aan de gemeenschappelijke geschiedenis van het continent. Maar het huis blijft leeg. Het eten wordt koud. De Europese burger weigert aan tafel te komen.

Wat is er aan de hand met het Europese project? Waarom wil de burger niet mee? Dat is de vraag sinds er enkele jaren geleden een duidelijk "Nee" tegen de Europese grondwet werd gestemd. Klaarblijkelijk is er iets mis met de 'gemeenschappelijke grond' waarop men het project probeert te bouwen. Waarden als vrijheid en gelijkheid blijken minder vanzelfsprekend en universeel dan gedacht en de symbolen die men met Europa wil verbinden hebben duidelijk niet voor iedereen dezelfde betekenis. De droom van de Europese eenmaking loopt vast op een verdeeldheid die verder reikt dan de landsgrenzen. Uiteindelijk blijkt voornamelijk het gemeenschappelijk gewaande gedachtegoed onherleidbaar different.

Bijgevolg rijst de vraag naar de Europese culturele identiteit. Bestaat die? Is die wenselijk? Is ze nodig? Vragen die we pas kunnen beantwoorden wanneer we begrijpen wat er bedoeld wordt met die 'Europese identiteit'. Waarnaar verwijst ze? En wat betekent het om drager te zijn van zulk een identiteit?

I. Genese van een vraag

Vooraleer in te gaan op de vraag naar de concrete betekenis van een Europese identiteit, lijkt het mij belangrijk stil te staan bij de ontstaansgeschiedenis van de vraag zelf. Waarom wordt de vraag naar de Europese identiteit eigenlijk gesteld? Waarom is het antwoord zo belangrijk?

Nooit eerder werd er in Europa zo veel over Europa gepraat als tijdens de afgelopen decennia. In de Middeleeuwen werd de term 'Europa' in zijn culturele betekenis nauwelijks gebruikt. Toch vormde het meer dan ooit een culturele eenheid. Het continent werd immers samengehouden door een overkoepelende instantie: De kerk. Naarmate in de loop van de geschiedenis de Kerk haar macht verloor, viel ook Europa steeds meer uit elkaar. Met de religieuze verdeeldheid en het opkomend nationalisme ontstond ook de hunkering naar een nieuw verenigd Europa. Daarmee kreeg de zoektocht naar een Europese identiteit een aanvang, vooral tijdens de bloeiperiode van de romantiek. Maar vandaag is de Europese eenmaking niet langer de droom van een aantal romantici, het maakt volop deel uit van het publieke en politieke debat. Meer dan ooit staat met de eenmaking de toekomst van Europa op het spel. Hoe komt dat? Waarom is het voor Europa zo belangrijk zichzelf naar de rest van de wereld toe te definiëren, te profileren? Het antwoord is eenvoudig: Omdat Europa zich meer dan ooit *bedreigd* voelt en het meer dan ooit aan zichzelf *twijfelt*. Tijdens de Eerste Wereldoorlog is het Habsburgse rijk uit elkaar gevallen en daarmee is ook de laatste restant van het oude Europa ineengestort. Niet lang daarna kwamen de overblijfselen van een uiteen gedreven Europa in handen van Hitler. De gruwelen die vervolgens het continent en de rest van de wereld teisterden laten tot op vandaag hun sporen na in het Europese culturele bewustzijn. Het geloof in de rationaliteit, in de Verlichting en de vooruitgang, kreeg zware klappen. Toch probeerden nadien de verschillende naties die rationaliteit opnieuw in te zetten om tot een sterker Europa te komen, opdat zulke gebeurtenissen zich niet meer zouden kunnen herhalen. Ondanks die pogingen blijft er deze dagen nog steeds weinig over van het Europa dat in het verleden zelfverzekerd de anderen haar wetten voorschreef. Europa krimpt ineen, verbrokkelt, drijft uit elkaar. Tegelijkertijd moet het sinds enkele decennia toekijken hoe het jongere broertje Amerika de macht over de wereld heeft overgenomen. Ondertussen vreest het continent langzaam onder de voet te worden gelopen door immigranten en voelt het zich de laatste jaren meer en meer bedreigd door de groeiende economische macht van China. Zette Europa zichzelf ooit nog zelfgenoegzaam op het midden van de wereldkaart om van daaruit over de wereld te kunnen regeren, dan voelt het nu hoe het geklemd zit tussen allerlei opkomende grootmachten die haar stuk voor stuk de les proberen te spellen. Onder die druk van buitenaf voelt Europa haar landsgrenzen knisperen. Eén ding is duidelijk: ofwel zullen die grenzen breken en valt Europa in duizenden splinters uit elkaar. Ofwel zullen die grenzen buigzaam moeten zijn en zal het continent opnieuw kunnen herademen. Maar misschien vormt de angst en de onzekerheid over Europa *zelf* wel het grootste gevaar voor Europa. Zolang de eenheid er niet is, voelt Europa haar macht inkrimpen en haar reactie is analoog aan die van de Kerk toen deze haar macht verloor in de Middeleeuwen. Met de groeiende twijfel aan Europa ontstaat meer dan ooit de behoefte zich te laten gelden: Af te bakenen, in te perken, uit te sluiten. In die zin is de vraag naar de Europese identiteit vooral een vraag, hoewel nooit als dusdanig geformuleerd, naar wat ze *niet* is. Europa is op zoek naar een gemeenschappelijke grond om vreemdelingen buiten te kunnen sluiten. Dit blijkt echter een gecompliceerde zaak. Waarom? Omdat Europa *zelf* een vreemdelinge is.

2. Wat is Europees?

Het continent ontleent haar naam aan de mythe waarin Zeus, vermomd in de gedaante van een Stier, de Oosterse prinses Europa ontvoert uit haar geboorteland en haar meeneemt naar Kreta, alwaar hij haar verkracht. Het verhaal symboliseert eigenlijk hoe de Europese cultuur maar is kunnen ontstaan onder invloed van de culturele verworvenheden uit het Oosten. Ook het Christendom, één van de belangrijkste peilers van de Europese cultuur, heeft met de joodse religie en de figuur van Jezus van Nazareth, haar wortels in het Oosten liggen. Daarnaast is ook het geografische Europa steeds moeilijk af te bakenen geweest en zijn de afspraken omtrent wat wel en niet tot Europa behoort doorheen de tijd heel verschillend geweest. De hellenistische cultuur die voor Europa zo belangrijk is geweest strekte zich uit over een grondgebied dat voor het grootste deel niet eens meer tot Europa behoort en nu veelal door moslims wordt bevolkt. Krijgt Europa het gezien deze paradoxale situatie wel voor zichzelf gelegitimeerd de islamitische cultuur niet als 'Europees' te willen beschouwen? Op welke 'grond' doet ze dat dan? Op grond van de religieuze aanvaringen die er in het verleden zijn geweest tussen christenen en moslims? Wanneer de Europese identiteit een Christelijke identiteit zou zijn, hoe komt het dan dat de kerken op Europese bodem zo goed als leeg gelopen zijn? Hoeveel Europeanen noemen zich vandaag nog Christen? Of zijn we als het er op aankomt misschien nog christelijker dan we denken? De Kerk mag dan al enige tijd haar macht verloren zijn, de Christelijke moraal houdt ons blijkbaar nog stevig in haar greep. We kunnen daaruit afleiden dat het eigenlijk Europese weinig te maken heeft met instituties of de afbakening van een grondgebied, maar dat het vooral verbonden is met een heersende mentaliteit. Wanneer die mentaliteit er één blijft van afgrenzen en bepalen is er voor een verenigd Europa weinig toekomst weggelegd. Hiervoor zal het immers 'het eigene' moeten kunnen laten voor wat het is om 'het andere' de hand te reiken.

De kern van de zaak is of Europa wil blijven proberen om zich te identificeren met haar meerzinnig verleden of zich wil richten op haar toekomst. Wil Europa het oude wijf zijn dat kreterig op haar oude franken blijft zitten uit angst dat ze haar worden ontnomen, daarbij uit het oog verliezend dat deze gedevalueerd zijn en zelfs ingehaald zijn door een andere munteenheid? Of wil Europa zich als een energieke jongeling overgeven aan de toekomst en vol vertrouwen in die toekomst investeren? Wat wil Europa eigenlijk zijn: Het avondland of het morgenrood?

3. Wat is een identiteit?

Alvorens we ons kunnen inlaten met de vraag naar een Europese identiteit moeten we er ons eerst van bewust worden wat het bezitten van een identiteit eigenlijk betekent.

Identiteit is een constructie. Al doet het woord zelf iets anders vermoeden: de mens valt niet samen met zijn identiteit. De identiteit is enkel een verzameling van gegevens, die naar de mens refereren. De identiteit verwijst naar iets, het gaat dus veeleer om een overeenstemmen dan om een samenvallen. Het is een constructie die het mogelijk maakt iemand tussen een veelheid aan personen terug te vinden. Er mag dus geen verwarring bestaan als zou de identiteit iets zijn wat authentiek is aan de mens. Aanvankelijk is je identiteit vreemd aan jou. Ze bestaat buiten jou om en jij maakt je ze

eigen. Gaandeweg raakt er een hele levensgeschiedenis mee verbonden, waardoor je identiteit die levensgeschiedenis gaat *betekenen*. Wanneer je plots je naam zou veranderen lijkt ook het leven dat ermee verbonden is te worden uitgewist. Maar om een nieuwe identiteit aan te nemen is het niet noodzakelijk vereist dat men de vorige daarvoor inruilt. De nieuwe identiteit kan een bijkomende identiteit worden. Een mens heeft niet maar één identiteit. Hij bezit een netwerk van meerdere identiteiten die onderling verbonden zijn en naar elkaar verwijzen. Ook de Europese identiteit moet daarom niet gezien worden als een vervanging van de nationale identiteit, het is een identiteit naast vele andere.

De Europese identiteit is dus een constructie, die refereert naar het feit dat je deel uitmaakt van een politieke en economische instelling. Vraag is echter of er zoiets bestaat als een culturele identiteit. Cultuur is immers geen constructie, maar een spontaan evoluerend proces. Gebeurtenissen, overtuigingen en verschillende communicatievormen interageren met elkaar. Het resultaat (in zoverre we van een resultaat kunnen spreken) daarvan is een cultuur. Die cultuur kan worden beschreven, maar niet worden gedefinieerd. Noch kan men berekenen op welke manier een cultuur zal evolueren. Wanneer men bijgevolg zoekt naar een Europese culturele identiteit als naar de oplossing van een raadsel kan men niet anders dan bedrogen uitkomen.

Wat echter wel bestaat is een Europees cultureel bewustzijn. Zulk een bewustzijn werpt een licht op het gemeenschappelijk referentiekader. Maar zo'n referentiekader kan maar ontstaan vanuit een gedeelde sociale context. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de werking van humor in een gemeenschap. Iets kan maar grappig zijn doordat er een soort van eensgezindheid is over waar iets naar verwijst, waar iets voor staat. Wanneer je twee mensen uit dezelfde streek met elkaar hoort praten is het eerste wat je opvalt dat ze om dezelfde dingen kunnen lachen. Daarvoor hebben ze soms zelfs weinig woorden nodig, waardoor de grap voor een buitenstaander vaak onbegrijpelijk is. De taal speelt daarin natuurlijk ook een belangrijke rol. Maar zelfs wanneer je iemands taal begrijpt, begrijp je niet altijd de grap. Dubbelzinnigheden, woordgrapjes, verwijzingen naar gebeurtenissen kunnen maar grappig zijn doordat er een gedeeld bewustzijn is van bepaalde betekenissen. Waarschijnlijk zegt men daarom ook zo vaak dat humor mensen bij elkaar brengt. In humor ontdekt men hoeveel men, ondanks de verschillen, ook met elkaar gemeen heeft. Wat Europa dus nodig heeft, is geen geconstrueerde culturele identiteit, maar een gedeeld gemeenschapsleven. Wanneer er in Europa weinig Europees bewustzijn blijkt te zijn, komt dat omdat er zo weinig sociale interactie plaatsheeft. De Europese burgers moeten dus niet op elkaar lijken, niet met elkaar samenvallen, ze moeten met elkaar leren omgaan om samen te kunnen lachen.

4. Europa in de toekomst

Het Europese project kan dus wel degelijk gedragen worden door een Europese cultuur. Maar het is een absurditeit om die cultuur als middel in te zetten voor het Europese project, daarbij gebruikmakend van een soort van catalogus van culturele symbolen. Aangezien cultuur spontaan evolueert is ook het referentiekader veranderlijk. Het Europees referentiekader is doorheen de jaren heel verschillend geweest en laat zich dus niet samenvatten in een aantal begrippen. Die begrippen

veranderen immers voortdurend van betekenis. De naïviteit van een “best of”-formule, waarbij de Europese identiteit samengesteld wordt aan de hand van de zogenaamde hoogtepunten (*hits*) uit het culturele Europese erfgoed, moet blijken uit een eerdere poging van die aard: Het Esperanto. De poging het beste uit alle Europese talen te verzamelen om daarmee een nieuwe taal te boetsen en deze vervolgens in de mond van de Europeanen te leggen, is schromelijk mislukt. Toch lijkt men opnieuw het beste uit de cultuur te willen verzamelen in de hoop dat de Europese burger er voldoende van zichzelf in zal herkennen om er zich mee te identificeren. Deze ‘best of’- formule verraadt trouwens hoe men het cultuurproject nog steeds definieert vanuit het idee van vooruitgang en verbetering. De culturele hoogtepunten worden symbolen van wat ons ‘verder heeft gebracht’. De vraag is vandaag echter of dit ‘verder’ ons wel zo veel verder heeft gebracht en of er überhaupt een ‘verder’ wenselijk is.

Nog meer naïviteit blijkt uit *de haast* waarmee men de identificatie met Europa van de Europese inwoners verwacht. Men schijnt niet te willen begrijpen dat het Europese project en het ermee samenhangende Europese bewustzijn een zaak is van lange termijn. Hoe kan het ook anders? Sommige ‘Europese staatsburgers’ maakten tijdens hun leven nog beide Wereldoorlogen mee, anderen werden gedurende jaren van familieleden gescheiden door de Berlijnse muur. Verwacht men nu plots van diezelfde mensen dat ze zich probleemloos met Europa identificeren en overtuigd voor een verenigd Europa kiezen? Dat is een dwaasheid. De tijd zal vele wonden moeten helen en de generaties zullen langzaam moeten opschuiven. De jeugd zal een vernieuwd Europees bewustzijn krijgen. Hiertoe moet er op school meer aandacht besteed worden aan Europa. Het is onzinnig om tijdens de geschiedenisles over de Tweede Wereldoorlog enkel het aandeel van de eigen natie te belichten. Het kind krijgt op deze manier geen enkel inzicht in de ware betekenis van die oorlog voor Europa. Bovendien kweekt men daarmee nu juist die nationalistische mentaliteit die Europa in het verleden de das heeft omgedaan en dat nog steeds doet. Voor het ontstaan van een Europees bewustzijn en de daarmee samenhangende mentaliteit van openheid is het van belang dat de vaderlandse geschiedenis wordt ingebed in de Europese.

Verder is er nood aan een bezinning over het systeem waarop het verenigd Europa wordt gebouwd. Kan dit systeem democratisch zijn? Kan de democratie haar idealen nog wel waarmaken? Bestaat er geen verwarring omtrent die idealen? Heeft de democratie bijvoorbeeld de functie alle individuele belangen te vertegenwoordigen of mag het dit negeren in functie van het gemeenschappelijk belang? Wat is dit gemeenschappelijk belang in een versplinterde wereld? Is er voor een werkbare democratie niet juist alreeds een eenduidige maatschappelijke visie vereist? Indien niet, werkt dan een democratie de verdeeldheid niet juist in de hand? De maatschappij aanpassen is moeilijk en zou een project van lange adem zijn, moet men dan niet het model aanpassen? Dit zijn vragen die van wezenlijk belang zijn voor de toekomst van Europa. Ze tonen aan dat er, in plaats van halsstarrig beroep te doen op ‘vaste waarden’, nood is aan een herbronning van die waarden .

Moet men bovendien niet eens durven uitkomen voor de eigenlijke aard van het Europese project? Zou men er niet beter aan doen toe te geven dat de Europese eenmaking economisch en bijgevolg ook politiek gemotiveerd is en ophouden dit te willen verantwoorden met de zoektocht naar een gedeelde Europese culturele identiteit? Wanneer blijkt dat de economie vandaag de macht in handen

heeft en ons de weg wijst die we moeten gaan, waarom zou men daar dan niet voor uitkomen? Ofwel overwint men zijn schaamte omtrent de grondprincipes, ofwel stelt men ze in vraag. Maar wat heeft het voor zin de eigenlijke belangen toe te dekken met de versierselen van een gemeenschappelijke cultuur? Zo'n cultuur laat zich immers niet vangen en inzetten voor een ander doel. De zoektocht naar een definieerbare culturele identiteit is eigenlijk een soort kunstgreep op een moment waarop Europa aan het vervloeien is, en die voortkomt uit *angst*, voornamelijk de angst om economische en politieke macht te verliezen. Bij deze zoektocht heeft men de neiging Europa te abstraheren uit zijn concreetheid. Men gaat ervan uit dat er zoiets bestaat als 'het idee Europa', dat men losweekt uit het wezenlijke Europa. In het streven naar een zo universeel mogelijk Europa wil men zich ontdoen van het werkelijke Europa, het Europa dat Europa tot Europa maakt; Het tegenstrijdige Europa, het Europa dat zijn fundering vindt buiten zichzelf om, zowel geografisch als cultureel. Nu Europa zich politiek, economisch en religieus bedreigd voelt vormen invloeden van buitenaf plots een probleem. Nu plots wil het zijn afkomst zuiver krijgen en men misbruikt daarvoor de symbolen uit een cultureel verleden.

Het is een contradictie de toekomst van Europa te willen zoeken in het verleden. Het Europese bewustzijn moet kunnen ontstaan vanuit wat zich in het heden aandient. Betekent dit dan dat we de Europese geschiedenis maar moeten vergeten? Uiteraard niet. Europa is door het verleden getekend en dit verleden zal het ook in de toekomst nog blijven tekenen en betekenen. Maar men moet ermee ophouden die geschiedenis te willen verabsoluteren. Het heeft geen zin abstractie te maken van een continent. Er is maar een toekomst voor het culturele Europa weggelegd indien men niet langer de inhoud van haar cultuur wil vastleggen. Men moet het aandurven de twijfel omtrent die cultuur te laten bestaan en de zogenaamde zekerheid die schuilt in de verworvenheden van het verleden los te laten. Dat is de enige weg voor een vruchtbare en zinvolle ontplooiing van een Europees bewustzijn in de toekomst. In die zin volg ik Novalis, de romantische dichter uit de achttiende eeuw, in de gedachte dat de eenheid in Europa maar kan gevonden worden op het 'geestelijke' niveau. Maar dan niet zoals bij Novalis, in het Christendom of in de religie, maar in een gedeelde Europese 'spirit'. Die Europese geest ontstaat maar in de interactie, of zoals de filosoof Levinas het zegt: In de ontmoeting. Deze ontmoeting impliceert dat je de ander niet inlijft in het eigene, maar hem als ander laat bestaan. Dit echter niet op een onverschillige manier, je zoekt toenadering tot de ander, je ontmoet hem. In die ontmoeting toont zich ook de verantwoordelijkheid voor het bestaan van de ander. Die verantwoordelijkheid blijkt een universele waarde die een onverschillig relativisme overstijgt.

Wanneer we de toekomst van Europa zoeken in een Europese 'spirit' is het belangrijk zich ervan bewust te zijn dat zo'n Europese geest zich niet laat materialiseren, niet laat vastleggen. Ze zal ons voortdurend bezielen, maar tegelijk zal ze ons ook ontsnappen, steeds opnieuw. Aan ons de taak, om haar te laten ontsnappen en haar zodoende te laten leven.

Els Van Peborgh

Bibliografie:

Beyers, Rita (red.), *Europa: identiteit en identiteiten*, Brussel: Handelingen LVI, 2003, 219 p.

Mak, Geert, *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*, Amsterdam-Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 2007, vijftiende druk (eerste druk 2004), 1222 p.

Pagden, Anthony (Edit.), *The idea of Europe: from Antiquity to the European Union*, Cambridge : Cambridge University Press, 2002, 377 p.